

UDK 21.31.41; IRSTI 02.71

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.32>A.Yu. BALTABAYEVA¹, Z.Z. ZHANDARBEK², S.V. ALIMOVA³¹Doç. Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz²Doç. Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: zikiriya.zhandarbek@ayu.edu.kz³Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Öğrencisi
(Türkiye, Ankara), e-mail: alimova.sabina01@hbv.edu.tr**KAZAK HALKININ GELENEKSEL DİNİ VE DİNİ BAKIŞ AÇISININ OLUŞUMUNDA
EBU HANİFE’NİN ROLÜ**

Özet. Bu makale, Kazak halkının geleneksel dini ve dini anlayışının oluşumundaki Ebu Hanife’nin rolü hakkında kapsamlı bir şekilde ele almaya çalışılmıştır. Makalede Ebu Hanife’nin “Fıhku’l-Ekber” ve “El-‘Alim vel-Müteallim” adlı eserleri incelenmekte ve Ebu Hanife’nin ortaya koyduğu görüşleri ile Kazak halkının dini düşünceleri arasındaki fikir birliktelikleri göstermek açısından Kazak düşünürlerinin eserlerinden alıntılar verilmekte ve bunlar üzerinde izahat yapılmaktadır. Ebu Hanife’nin dini ve şariat görüşlerinin temellerini derinlemesine açıklamak için beden, ruh ve şuur konuları incelenmiştir. Ebu Hanife’nin manevi ve şariat mirası, Arap olmayıp müslümanlığı seçen halkların geleneksel dini bilgilerini, kültürlerini ve geleneklerini korumalarına izin verdi. Bu durum, Ebû Hanîfe’nin iman ve İslam hakkındaki düşüncelerinin o dönemin İslam alimlerinden farklı olmasının sebeplerini anlamamıza yardımcı olacaktır ve Ebû Hanîfe’nin ortaya attığı fikirlerin Kazak halkının geleneksel dini ve din açısından dünyaya bakışının tutarlı olduğunu göstermektedir. Ebu Hanife’nin tarih sahnesine çıktığı dönem, İslam dünyasındaki farklı dinî mezhepler arasında büyük çekişmelerin yaşandığı bir dönem. Ebu Hanife’nin iyi bilinen akımlardan biri olan Mürcie akımına dahil olduğu söylenir.

Anahtar kelimeler: ruh, beden, şuur, gelenek, değer, iman, şariat.

А.Ю. Балтабаева¹, З.З. Жандарбек², С.В. Алимова³¹ философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz² тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zikiriya.zhandarbek@ayu.edu.kz³ Анкара Хажу Байрам Вели университетінің студенті
(Түркия, Анкара қ.), e-mail: alimova.sabina01@hbv.edu.tr**Қазақ халқының дәстүрлі діні мен діни дүниетанымын қалыптастырудағы
Абу Ханифаның ролі*****Bize doğru alıntı yapınız:**

Baltabayeva A.Yu., Zhandarbek Z.Z., Alimova S.V. Kazak Halkinin Geleneksel Dini ve Dinî Bakış Açısının Oluşumunda Ebu Hanife’nin Rolü // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 406–416. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.32>

***Cite us correctly:**

Baltabayeva A.Iu., Jandarbek Z.Z., Alimova S.V. Kazak Halkinin Geleneksel Dini ve Dini Bakış Açısının Oluşumunda Ebu Hanife’nin Rolü [The Role of Abu Hanifa in the Formation of the Traditional Religion and Religious Worldview of the Kazakh People] // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 406–416. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.32>

Аңдатпа. Бұл мақала қазақ халқының дәстүрлі діні мен діни танымын қалыптастырудағы Абу Ханифаның рөлін жан-жақты талдауға арналған. Мақалада Абу Ханифаның «Фихқ ал-Ақбар» және «Ал-‘алим уа-л Мута‘лим» атты шығармалары қарастырылып және Абу Ханифаның ой-пікірлері мен қазақ халқының діни танымы арасындағы сабақтастықты көрсететін қазақ ойшылдарының шығармаларынан үзінділер беріліп, оларға талдау жасалды. Әбу Ханифаның тарихи сахнаға шығу кезеңі ислам әлемінің әртүрлі діни ағымдары арасындағы үлкен келіспеушіліктер кезеңі болды. Әбу Ханифа сол уақытта Мурджие ағымының мүшесі болды. Абу Ханифаның діни, шариғи көзқарастарының негіздерін тереңірек түсіндіру мақсатында тән, рух, сана туралы мәселелер зерттелді. Бұл Абу Ханифаның иман туралы, ислам туралы ой-пікірінің сол кезеңдегі Ислам ғұламаларынан ерекше болу себептерін түсінуге мүмкіндік берді және Абу Ханифаның ілімі қазақ халқының дәстүрлі діні мен діни дүниетанымымен сабақтастығын көрсетті.

Кілт сөздер: рух, тән, сана, дәстүр, құндылық, иман, шариғат.

A.Yu. Baltabayeva¹, Z.Z. Zhandarbek², S.V. Alimova³

¹*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz*

²*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zikiriya.zhandarbek@ayu.edu.kz*

³*Student of Ankara Hacı Bayram Veli University
(Turkey, Ankara), e-mail: alimova.sabina01@hbv.edu.tr*

The Role of Abu Hanifa in the Formation of the Traditional Religion and Religious Worldview of the Kazakh People

Abstract. This article is devoted to a comprehensive analysis of the role of Abu Hanifa in the formation of traditional religion and religious knowledge of the Kazakh people. The article is based on the analysis of Abu Hanifa's works "Fihq Al-Akbar" and "Al-'alim wa-l Muta'lim" and contains excerpts from the works of Kazakh thinkers reflecting the continuity between Abu Hanifa's thoughts and the religious knowledge of the Kazakh people. The period of Abu Hanifa's entry into the historical arena was a period of serious disagreements between various religious trends of the Islamic world. Abu Hanifa was a member of one of the famous Murji movements. For a deeper explanation of the religious foundations and Sharia views of Abu Hanifa, such concepts as: flesh, soul and consciousness were studied and analyzed. In this regard, the reasons why Abu Hanifa's concepts of faith and Islam differed from those of Islamic scholars of that period were identified, and the continuity of Abu Hanifa's teachings with the traditional religion and religious worldview of the Kazakh people was also shown.

Keywords: Soul, flesh, consciousness, tradition, value, faith, sharia.

А.Ю. Балтабаева¹, З.З. Жандарбек², С.В. Алимова³

¹*кандидат философских наук, ассоциированный профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz*

²*кандидат исторических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zikiriya.zhandarbek@ayu.edu.kz*

³*студент Университета Анкара Хаджи Байрам Вели
(Турция, г. Анкара), e-mail: alimova.sabina01@hbv.edu.tr*

Роль Абу Ханифы в формировании традиционной религии и религиозного мировоззрения казахского народа

Аннотация. В этой статье была предпринята попытка всестороннего анализа роли Абу Ханифы в формировании традиционной религии и религиозного познания казахского народа. В статье рассмотрены произведения Абу Ханифы «Фихк Аль-Акбар» и «Ал-‘алим уа-л Мута‘лим» и даны выдержки из произведений казахских мыслителей, отражающие преемственность между мыслями Абу Ханифы и религиозным познанием казахского народа. Период выхода Абу Ханифы на историческую арену, был периодом серьезных разногласий между различными религиозными направлениями исламского мира. Абу Ханифа был участником одного из известных течений Мурджие. Для более глубокого объяснения религиозных основ и шариатских взглядов Абу Ханифы были исследованы вопросы о плоти, душе, сознании. Это позволило понять причины, по которым понятия Абу Ханифы о вере, исламе отличались от понятий исламских ученых того периода и продемонстрировало преемственность учения Абу Ханифы с традиционной религией и религиозным мировоззрением казахского народа.

Ключевые слова: душа, плоть, сознание, традиция, ценность, вера, шариат.

Giriş

Geleneksel din ile dini bakış açıları, toplumu diğer toplumlardan ayıran özelliklerdendir. Her halkın geleneksel kültürü, örf ve adetleri, bu geleneksel din ve dini bilgiler temelinde şekillenmekte ve halkın kendine has özelliklerini oluşturmaktadır. Eğer insanlar geleneksel dinlerini terk edip başka bir dine geçerlerse, o zaman öyle bir toplum kendini kaybetme tehlikesindedir. Bilakis, herhangi bir ulusun kültürel kimliğini oluşturan geleneksel dinidir. Çünkü o millete dini veren, onun manevi, kültürel kimliğini ve özelliklerini oluşturan Yüce Yaratıcı’dır. Bu nedenle, herhangi bir ulusun geleneksel kültürü ve dini bilgisi kutsaldır. Ne yazık ki Vehhabi-Selefi akımın ülkemize sirayet etmesiyle birlikte Kazak geleneksel din anlayışının temellerine ve bu din bilgisi temelinde oluşan geleneksel kültüre acımasızca saldırılmaktadır. Nitekim, Vehhabi dini görüşü ile Kazak halkının dini anlayış şekli arasında büyük bir çelişki mevcuttur. Çünkü Kazak halkının din anlayışının temelinde ruh kavramı vardır. Kazak geleneksel dini bilgi ve kültürünün oluşumunda ruhun rolü çok önemlidir. Bütün örf ve adetler bu bilgi temelinde şekillenir. Vehhabi-Selefilik inancında ise Ruh, “Allah’a şirk” koşmaktır. Dolayısıyla Vehhabi inancında Kazak halkının sadece geleneksel dini değerleri değil, bu bilgilere dayalı olarak oluşan kültür, örf ve adetleri de İslam dinine aykırı saymaktadır. O zaman bu iki yönden hangisi doğru veya hangisi yanlış? sorusu mantıklı olarak ortaya çıkıyor. Bu soruyu sırayla cevaplayabilirsek, hangi yönün doğru, hangi yönün yanlış olduğuna dair sağlıklı bir kanaat getirebiliriz. Bunun için önce İslam dinindeki ruh (ervah) meselesini tahlil etmek daha doğru olur. İnsan varoluşunda ruhun rolü nedir? İnsan varoluşunda bedenın rolü ne gibi bir öneme sahiptir? Bu iki ayrılmaz varlıktan hangisi daha önemlidir? Ancak bu soruları sırayla yanıtladığımızda hangi yönün doğru, hangi yönün yanlış olduğunu cevaplayabiliriz. Çünkü Yaratıcı Kudret, insanı yaratırken bir bütün olarak yaratmamıştır. O, insanı üç farklı varlığın birleşiminden yarattı. Bununla birlikte üç varlığın üç farklı işlevi söz konusudur. Bir kişinin kim olduğunu ancak bu üç farklı varlık arasındaki farkları analiz ettiğimizde açıkça anlayabiliriz. Ne yazık ki günümüzde insanoğlu, insan doğasındaki bu özellikleri ve bunların nasıl farklılaştığını ayırt etme yeteneğini kaybetmiş durumda. Şeriat amellerini yaptığım müddetçe dinin temel gereklerini yerine getirmiş olurum deyip, Allah’a karşı hiçbir sorumluluğu olmadığına inanıyor ve kendini Müslüman, diğerlerini ise kâfir olarak görüyor. Bu tür bir bilgi Allah’ın indinde kabul edilebilir mi, değil mi? onun bundan haberi yok. Çünkü günümüzde din ile ilgili çoğu kişinin fikrinde yer edinen bilgi bu yöndedir. Artık bugün kendini Müslüman sayan insanların, din ile şeriat

arasındaki insan tabiatındaki büyük farktan tamamen habersiz olduklarını söylemek abartı olmaz. Peki din nedir? Şeriat nedir? Bunların arasındaki farklar nelerdir? Bu farklılıkların çıkış sebebi nasıl olmuştur? gibi sorulara cevap aranması lazım. Ancak bu soruların cevabını alabilen kişi siyah ile beyazı ayırt edebildiği gibi açık bir şekilde öğrenmiş olacak. Aksi takdirde dalalet içinde sapar gider. Bundan dolayı insan nasıl bir varlıktır ve hangi parçalardan oluşur? - soruları cevaplanmalıdır.

Yöntem

Bu makale yazılırken tarihsel-karşılaştırmalı yöntem, analiz ve sentez yöntemleri kullanılmıştır. Makalede kullanılan kaynaklar birincil derece olduğu için bunların iç anlamlarının ve içeriklerinin ortaya çıkarılmasına önem verilmiştir. Ruh sorunu açıklanırken Kuran ayetleri esas alınmıştır. Ebu Hanife'nin düşünceleri incelenirken dayandığı Kuran ayetleri ve Ebu Hanife'nin ortaya koyduğu fikirleri de aynı anda incelenmiştir.

İnceleme ve Tartışmalar

1. Ruh ile beden arasındaki ilişki

İnsan genelde üç ana bölümden oluşur: beden, ruh, şuur. Bu üç parça arasındaki ilişki insanın nasıl oluştuğunu belirler.

Birincisi - bedendir. “Sad” suresinde Allah'ın insan vücudunu ve ruhu yaratmasıyla ilgili şu ayetler yer almaktadır: “Rabbim meleklere hitaben: “Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onu yarattıktan sonra (görüntüsünü yarattım, beden şeklini tamamlayıp mükemmel bir insan kıldım), ona ruhumdan üfleyp, onu ihya ettikten sonra hepiniz ona secde edeceksiniz” dedi. Bütün melekler secde ettiler... Yalnız şeytan secde etmedi, büyüklük tasladı ve kâfir oldu” [1, 88, s. 71–74]. İnsanın içine ruh üflenerek ete kemiğe bürünen oyuncak bebek, kilden yapılmıştır. Hem o toprakta yeşeren nimetlerle o beden beslenecek. Ekmek, et gibi tüm ihtiyaç duyulan sebze-meyveleri yer ve su içer. Bunlardan sağladığı enerji ile yaşarlar. Ruhtan ayrılınca tekrar o toprağa döner. Bu, bedenin doğasıdır ve insanın fiziksel varlığının temelidir. Şeriat, beden varlığını sağlayan kanunlar sistemidir. İnsan hayatındaki bütün ilişkiler bu şeriat çerçevesinde yürütülür ve şeriatın pek çok yolu vardır. Yeryüzünde ne kadar çok insan varsa, Allah o insanların yaşamlarının doğasına uygun şeriat gönderecektir. Bununla ilgili Kur'an-ı Kerim'in “Maide” suresinin 48. âyetinde şunlar beyan buyurulmaktadır: “...Biz, her biriniz için ayrı şeriatlar ve yol-planlar belirledik. Eğer Allah dileseydi, hepinizi tek bir ümmet yapardı, fakat size verdiği şeriat, sizi yollarınızda denemek için verdi.” [1, s. 5/48]. Ancak ruhun amacı farklıdır. Bu ayette, Allah'ın bizzat ruhu bedene üflediği ifade edilmektedir. Bu nedenle Ruh, Allah'ın insanlığa vermiş olduğu kutsal emanettir. Bu nedenle ruh, gücünü temeli olan Yüce Allah'tan alır.

Zamanı geldiğinde, ruh da geldiği yere geri dönecektir. Bu hakkında Bakara suresindeki şu Kuran ayetiyle teyit edilmiştir: “Ben O'na aitim ve O'na döneceğim” [1, s. 2/156]. Bu nedenle ruh, insanda ebediyen yaşayan bir olgudur. Yüce Allah, kendi sevgisinin bir göstergesi olan dinini ruha üflemiş ve Allah ile insan arasındaki bağı kopmaması için onu ruha emanet etmiştir. Şuur meselesine gelince, beden ile ruh arasındaki dengeyi belirleyen bir güç olarak değerlendirilebilir. Eğer şuur, ruha hizmet eder ve onu bir insandaki manevi zenginliği artırmak için kullanılırsa, o zaman insan manevi zenginlikle zenginleşir, Allah'ın sevgi dolu şefkatini içinde yaşadığı çevreye yönlendirir ve toplumun manevi aydınlanmasına hizmet eder. Diğer taraftan şuur, kişinin maddi varlığı olan bedene hizmet etme yönünü seçerse, o zaman kişinin maddi durumu iyileşir. Ancak şuur maddi varoluşun güdümünde olan bir insan, iyilik ile kötülüğü ayırt etme yetkisini kaybedecek ve nefsi için her şeyi feda etmeye hazır olacaktır. Böyle bir durumda şuur, kişinin içindeki şeytana dönüşür. Olumsuz kabul ettiğimiz bu duruma düşmemek için kişinin ruhen güçlü olması gerekir. Vücudun ihtiyaçlarını karşılayamayan bir ruh, ölü bir ruh olarak kabul edilir. Böylelikle ruh ile beden, insanın maddi doğası arasındaki mücadelede netice olarak insanın varoluşunun geleceğini belirleyen ana boyut haline gelir. Bir insanın nefsi salih amel yolunda cihad

ederse, insanlara Allah sevgisini yayar, toplumun aydınlanmasına katkıda bulunursa, o zaman böyle bir ruh ebedî hayata bilet alır. Eğer bir kişinin maddi-beden varlığı üstün gelirse ve şeytan tarafından yönetilirse, o zaman böyle bir kişinin ruhu bedenle birlikte ölür ve sonsuz yaşam saadetinden mahrum kalır. Söylenenlerden yola çıkarak, insan varoluşunda beden ile ruh arasındaki ayrımın ne kadar önemli olduğunu görebiliriz.

Ruh ile beden, maddi varoluş arasındaki mücadelede genellikle Ruh'un yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Böyle dönemlerde insan toplumu Allah'ın rahmetinden uzak kalmış ve bir vahşet içinde yaşamaya başlamıştır. Modern tabirle ifade edecek olursak, dışı insan olmasına rağmen, iç dünyası şefkatten soyutlanmış bir bio-robot'a dönüşür. Bu nedenle Allahu Teala, insanoğlunun iki ayaklı bir hayvana dönüşmemesi için Yaradan ile insan toplumu arasındaki ilişkiyi yeniden kurmak için peygamberler gönderdi. Son peygamberin Hazreti Muhammed olduğu da herkes tarafından aşikardır. Hazreti Muhammed'den sonraki dönemde âlimler onun öğretilerini, nasihatlerini yayma görevini üstlendiler. Ama onların hepsinin doğru yolda olduğunu söyleyemeyiz. İslam dininin doğru istikamette inkişafına çok büyük katkıları olan ve bugün bile pek çok kimse tarafından bilinen Hanefi mezhebini kuran İmam-ı Azam Ebu Hanife adında bir âlim vardı.

Ebu Hanife'nin din ve şariat konusundaki temel görüşleri

Ebu Hanife Nuğman bin Sabit, hicretin 80. yılında Kufe'de dünyaya geldi. Onun hangi milletten olduğu net olarak belli değildir. Ancak Amuderya'nın (Ceyhun nehri) doğusundaki Tirmizli olduğu söylendiğinden, Türk veya Fars kökenli olma ihtimali yüksektir. Anne ve babasının Ehl-i Beyt ile ilişkisi olduğunu, anne ve babasının dine özel bir ilgileri olduğunu ve bu etkinin oğulları Nuğman'ı da etkilediğini görmekteyiz.

Ebu Hanife'nin tarih sahnesine çıktığı dönem, İslam dünyasındaki farklı dinî mezhepler arasında büyük çekişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Dolayısıyla o bu dini çatışmaların dışında kalamamıştır. Ebu Hanife'nin iyi bilinen akımlardan biri olan Mürcie akımına dahil olduğu söylenir. O dönemde Küfe Mürcielilerinin reisi olan Hammad bin Süleyman'la beraber olduğu ve onun 120/737 yılında vefatından sonra oradaki Mücieleri yönettiği yazılan metinlerde yer almaktadır [2, s. 23–26]. Ancak Ebu Hanife'nin “Fıhku'l-Ekber” adlı eserinde mürcie hareketi hakkında olumsuz bir görüşe sahip olduğu görülmektedir [3, s. 17]. Burada anlatılanlardan net bir sonuca varmak güç diyebiliriz. O dönemdeki duruma göre, mürcielilerle aynı grupta yer almış ve daha sonra anlaşmazlıklar nedeniyle ayrılmış olması da ihtimal dahilindedir. Her halükarda, Ebu Hanife Nuğman bin Sabit, İslam'daki tüm Müslümanların kabul ettiği dört mezhepten birinin kurucusu oldu. Dört mezhep esas olarak şariat-hukuk meseleleri etrafında gruplandığından, Ebu Hanife'nin itikad-inanç ile ne kadar ilgili olduğu sorusu gündeme gelebilir. Ancak onun kaleme aldığı veya bırakmış olduğu eserlerine odaklanırsak, Ebu Hanife'nin hukuki meselelerle uğraşmadan önce iman meseleleriyle yakından alakadar olduğunu görürüz. Bunun bir delili olarak onun “El-fıhku'l-Ekber” ve “El-Alim ve-l Muttaallim” adlı eserlerinde iman konusunu ele aldığını belirtebiliriz. Örneğin “El-fıhku'l-Ekber” adlı eserde İslam'ın temel konusu olan iman esaslarının tahlilini içermektedir. Kitapta Cenab-ı Hakk'ın birliği ve Cenab-ı Allah'ın sıfatları, Kuran'ın insanoğlu tarafından yaratılmadığı ve peygamberlerin Allah tarafından gönderildiği, peygamberlerin mucizelerinin hakikati, Cenab-ı Hakk'ın bu yarattıklarını yaratmadan önce bile Yaratıcı olduğu konulara ve “İman” ile “İslam” gibi kelimelerin manalarına izahat getirmiştir. Ebû Hanife'nin “El-fıhku'l-Ekber”de beyan ettiği görüşlerin Kazak halkının geleneksel dini bilgilerinin temelini oluşturduğunu görmekteyiz. Bununla ilgili birçok Kazak şairlerinin eserleri buna örnek olarak gösterilebilir. Örneğin:

Din alimi olan Ebu Hanife “El-Fıhku'l-Ekber” adlı eserinde şöyle diyor: “Tevhidin temeli ve ona imanın doğru olabilmesi için kişi şöyle demelidir: Ben, Cenab-ı Hakk'a, [yarattığı] meleklerle, kitaplara, [gönderdiği] peygamberlere, [tam olarak] kıyametin olacağına, hayır ve şerrin Cenab-ı Hakk'tan olduğuna ve öldükten sonra dirilmenin olacağına [iman-ı kamil bir şekilde] inandım. Yine hesap gününün, mizan terazisinin, cennet ve cehennem ve sırat köprüsünün varlığını tasdik

ederim.” [3, s. 11]. Nitekim Maşhür Jusip Köpeev’in eserlerinde yer alan şu satırlar, bu inanç esaslarının Kazak halkının din bilgisine nasıl yansıdığını göstermektedir:

Allah tektir, ortağı yok, Yalnızdır,
Ebeveyni, oğulları ve kızları yoktur.
Doğurmaz, kimseden de doğmadı,
Böylece "Kul hua Allah" Kuran’ın sözüdür.
Dünyada ona denk hiçbir zat yoktur,
Kendi kendine yaratılmış kaim olan.
Yüce Allah hiçbir şeyle kıyaslanamaz,
Gördüğümüz şeylere örnek bile kılınamaz [4, s. 165].

Görülüyor ki bu satırlar, Ebû Hanîfe’nin tevhid hakkında yukarıda aktardıkları ile tam bir mutabakat içindedir. Aynı zamanda yazarın Allah’ın sıfatlarından da bahsettiğini görmekteyiz. Ayrıca bu fikir, Abıl Tileuoğlu’nun aşağıdaki şiirlerinde şöyle tamamlanır:

Allah’ın inanırız tekliğine,
Pişmanız ruh halimizin kirliliğine.
“Allah birdir, Kuran hakır” gerçeğini bilmiyorsa,
Gaflettedir o insanın dünya hayatı.
Allah’ın babası yok, annesi yok,
Onunla doğmuş bir erkek kardeşi yok.
Yaradan tek varlıktır, sadece Kendisi -
Kimsenin bu konuda tereddütü yoktur.
Şaşkınlıkla bakarım Allah’ın ustalığına,
İnsanın akli ermez nasıl öleceğine.
Bir anda “Ol” deyiversen o gerçekleşir,
Hak kamildir, buna insan muteriftir [5, s. 27].

Bu şiir satırlarında Ebu Hanife’nin tevhid konusu yani, Allah’ın birliği hakkındaki düşüncelerinin tam olarak ifade edildiğini ve kader meselesine de değinildiğini görmekteyiz. Bu şiirlerde bir yandan Ebu Hanife’nin görüşünü Kazak halkının zihni kabul edeceği şekilde açıklamaktadır. Bunun yanı sıra Kuran-ı Kerim’deki İhlas suresinin “Allah tektir. Allah bakidir” [1, s. 112/1,2] ayetlerinin de incelendiği görülmektedir. Ayrıca bu âyetlerde “O, evveldir, âhirdir, apaçıktır, mukaddestir. O, bütün mahlûkata hakimdir” [1, s. 57/3] şeklindeki Kuran’da sözü edilen Allah’ın ezeli “El-Kadim” sıfatının da anlatıldığına şahitlik etmekteyiz.

Sır Suleyi olan Şegebay Bektasulı’nın Kaljan Ahun’a yazdığı aşağıdaki şiirinde, Allah’ın kendi yarattığı insanların doğru yolu izlemelerine ne kadar önem verdiği hususlar şiir halinde aktarılmaktadır:

Tüm evrenin sahibi olan Samed’dir.
Kuran’daki Ahad sizin bir isminizdir.
Bismillah demek isminin büyüklüğündendir
Kalemin ucu yazmadan kırılmıştır.
Yarattın kudretinle iki dünyayı,
Getirdiğin bu faniye negayrizat.
Hakikat padişahdır, Sen sonuzsun
Eşit derecede denetimde tüm mahlukat.
Bizlere her şeyi anlattın, yol gösterdin.
Zebur ile İncil, Kuran ve Tevrat.
Mustafa’nın eline Kur’an geldi,
Müslümana açıkça yapılmış bir iyilik [6, s. 41].

Allah'ın Yüceliği ve Sonsuzluğu, Her Şeye Kadirliği gibi tüm sıfatları Kazak ozan ve şairlerinin eserlerinde tam olarak yansımış ve hepsi halkın gönüllerinde yer bulmuştur. Böylece Kazak halkının inanç birliğinin oluşmasına ölçülemez bir şekilde hizmet etmiştir.

Kazak halkının din bilgisinin ana çekirdeklerinden biri de Hazreti Muhammed'dir (Allah'ın rahmeti ve selameti onun üzerine olsun). Peygamber efendimizle ilgili konular Kazak ozan ve şairlerinin eserlerinde geniş çapta yer aldı ve insanlık tarihindeki rolünün ne kadar büyük olduğunu gösterdi. Bununla birlikte bu şiir ve efsanelerdeki Hazreti Muhammed (s.a.v.) örneğinin Kuran-ı Kerim'de ifade edilen ayetler ile ne kadar da örtüştüğünü görebilmekteyiz. Örneğin, Şadi Töre Jangirulı'nın "Nazım Siyar Şarip (Nazım Siyer Şerif)" destanında şu şekilde mısralar yer alır:

Evrenden on sekiz bin evvelinde,
Yarattı Peygamber'in nurunu Yüce Allah.
İlk başta Cebbar Allah nurum dedi.
Delil oldu hadisler bu hakkında.
Gökyüzü, yer, arşı, kürsü, bütün evren,
Kapsayan cennet, cehennem tümü tamam.
O nurun fazileti ile ortaya çıktı.
Yaratıldı on sekiz bin külli evren [7, s. 21].

Şair Şadi Töre Jangirulı'nın bu söyledikleri sadece hayal ürünü değildi. Kur'an ayetlerine dayanan şiir türlerindedir. Kur'an-ı Kerim'in Enbiya suresinin 107. ayetinde şöyle buyurulmaktadır: "Ey Muhammed! Muhakkak ki Biz Seni âlemlere ancak bir rahmet peygamberi olarak gönderdik" [1, s. 21/107]. Bir de Hazreti Muhammed peygamberin "Seni yaratmasaydım, kalan alemi yaratmazdım" şeklindeki hadisi de mevcuttur. Bu görüş Kazak şairleri arasında bir uzlaşma şeklinde ortaktır ve hemen hemen hepsinin Hazreti Peygamberimiz Muhammed'in (s.a.v.) tüm yaratılmışların üzerinde olduğunu kanaatte olduklarını görüyoruz. Bu Şadi Jangirulı'nın yazılarının diğer Kazak şairi olan Şal'ın, yani Tileuke Kulekeuli'nin eserinde biraz daha farklı bir biçimde tekrarlandığını fark etmek mümkündür:

Halk eyledi Allah'ım, Muhammed'in nurunu,
Evveldir Allah, on sekiz bin evrenden dahi.
Böylesine mi çok sever, kulunu Allah?
Evvil Allah yarattı peygamberin nurunu,
On sekiz bin evrenin öncesinde
Nurundan iki damla nur alarak,
İki damla nurdan ayı ve güneşi yarattı.
Sekiz cennet, "dauır zeyil" bunların büyüğüdür,
Allah dileyip çağırırsa herkes gider.
En küçüğü cennetin "mau dauır"dir.
Burada yer olsa bile bizim için ne iyidir.
Bakarsa Enes, Ahmet yakınında [8, s. 96].

Dolayısıyla Kazak halkının geleneksel din bilgisinin nereden kaynaklandığını ve neye dayandığını bu örneklerden görmek mümkündür. Bu, Kazak halkının din bilgisinin İslam'a aykırı olduğunu iddia eden "aşırı dindarların" ilmindeki bütün yanlışları göstermektedir.

Şimdi İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin ikinci kitabı olan "Al-Alim ve-l Mutaallim" adlı eserine değinelim. Bu kitapta ortaya konulan meselelerin oldukça güç derecede ve İslam'ı benimseyen insanların müslüman olsalar bile kendilerine has manevi, kültürel kimliklerini ve bireysel özelliklerini korumalarının mümkün olduğunu Kuran ayetlerinden hareketle analiz ederek şerh getirdiğini müşahade etmekteyiz. İşbu kitap, öğretmen ile öğrenci arasında soru-cevap şeklinde yazılmıştır. Şimdi Ebu Hanife'nin o kitaptaki ifadelerine dikkat edelim:

"Öğrenci hocasına sordu: Allah sizi cenneti ile müşerref eylesin! Siz iyi bir öğretmensiniz! Bana daha önce bilmediğim bir ilim kapısını gösterdiniz. Bunlarla ilgili birçok sorunların tespit

edilmesinde adeta rehberlik görevini üstlendiniz. Bu düşüncelerin kifayetsiz ve tutumların zayıflığı hakkında gerçek bir bilginim olmasa da, bu konularda hiç endişe etmem. Ama bana diğer seviyelerdeki görüşlere cevap verebileceğim konuları söyleyiniz. Bunlar şu meselelerdir: Allah'ın birçok dini vardır. O dinler de farz kıldığı şeylerde ısrar eder (talep eder), haram olan her şeyi reddederler.

Öğretmen: Bilmiyor musun? Allah'ın peygamberleri farklı dinlere mensup değildi. Hiçbiri kendisinden önceki peygamberlerin dini reddedilsin demedi. Çünkü din tek bir inançtan ibarettir. Ama her peygamber insanları kendi şeriatına davet etti. Kendilerinden önceki şeriatı kabul etmezdi. Cenâb-ı Hak onun için şöyle buyurmuştur: “Ey müminler, Biz her birinize bir şeriat ve bir yol verdik. Allah dileseydi hepinizi tek bir ümmet yapardı.” [1, s. 5/48].

Allah'ın hepsine gönderdiği tek bir din vardı, o da Tevhid dinidir. Hepsine dinlerine bağlı kalmalarını ve ayrımcılığa sapmamalarını emretti. Ve dedi ki: “Dininizde sabit olun. Sana Nuh'a verilen dini vahyettik ve İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya verdiğimizizi, Allah sana da din olarak verdi. [1, s. 42/13].

Cenâb-ı Hak bir başka âyette şöyle buyurmaktadır: “Biz ona senden önce hiçbir peygamber göndermedik. Benden başka Yaratıcı yoktur. Öyleyse, yalnız bana ibadet et, - diye sana ilham etmez miydim?” [1, s. 21/25].

Nitekim Cenab-ı Hak Kuran'da şöyle buyurmuştur: “Allah'ın dini hiçbir şekilde değiştirilemez. Hakikat şudur ki, tek bir din vardır” [1, s. 30/30].

Yani Cenab-ı Hakk'ın dinini değiştirmekten bahsetmek bile abartılı bir fazlalık sayılır. Din hiç değişmedi, başka bir hale dönüştürülmedi hem birisi tarafından da değiştirilmedi. Şeriata gelince, o değişmiştir. Çünkü bazı şeyler bazı insanlara helal iken bazılarında Allah katında haram kılınmıştır. İnsanlara kullanmaları emredilen sayısız şeyler vardır. Bunun aksine bazı insanların bunları kullanması da yasaklandı. Onun için şeriat çoktur ve birbirinden farklılıkları vardır. Şeriat yasalarına uyma ve onun emirlerini yerine getirmek farzdır. Buradaki sorun, Allah'ın tüm emirlerini ve tüm yargılarını yerine getirmenin, kabul etmediklerini kulun da reddetmesi Allah'ın iradesine uygun olmasıdır. Allah'ın emrettiklerini terk eden ve yasakladıklarını yapan kimse, Allah'ın dinini terk etmiş olur ve kâfir olur. Allah, müminlere farz olan amelleri ancak dini kabul ettikten sonra farz kıldı.

Farklı dinlerdeki bu farzlar eğer iman olsaydı, bunları yerine getirmediği onlar müslüman olarak muamele görülemezdi. Ancak Allahu Teâlâ, imanı bu amellere üstün kılmış ve bunu şu ayetlerde açıklamıştır: “Onlar, iman edip salih amel işleyenlerdir” [1, s. 4/122]. “Kim gerçekten yüzünü çevirir ve Allah'a secde ederse, onun Allah katında bir mükâfatı vardır.” [1, s. 2/112]. “Kim mümin olarak ahireti düşünür ve onun için amel ederse, onun ameli Allah'ın emrine uygun olur” [1, s. 17/19].

Allah iman ile amelin arasını işte böyle ayırmıştır. Bu yüzden müminler Allah'a inandıkları için namaz kılarlar, zekat verirler, oruç tutarlar, hacca giderler ve Allah'ı anarlar. Değilse, namaz, zekat, oruç ve hac dışında Allah'a iman olmaz [9, s. 55–57].

Ebu Hanife'nin Kur'an'dan deliller getirerek, iman ile ameli, din ile şeriatı birbirinden ayırarak, din ile şeriat arasındaki farkları net bir şekilde açıklaması, aslında İslam dini başka bölgelere yayıldığında, oralardaki halkların örf ve adetlerini muhafaza etmesine ve bu insanların kimliklerinin kaybolmamasına imkan sağladı. Bununla birlikte, Ebu Hanife son peygamberin gelmesi ile kendisinden önceki peygamberlerin dinini inkar etmenin mümkün olmadığını izah etmiştir. Çünkü din bir olduğundan eski din inkar edilmesi doğru değildir. Şeriata gelince, o farklılık arzeder. Her peygamberin kendi şeriatı vardır. Ancak bu, şeriat konusunda istisnaların olmasının doğal bir mesele olduğunu göstermiştir. Örneğin Kuran'daki “Biz sizden her ümmet için (bireysel) şeriat ve yol yarattık. Allah dileseydi, hepinizi tek bir ümmet yapardı.” [1, s. 5/48], ayeti kerimesinde yüce Allah'ın her ümmete bir şeriat ve ona uygun bir yol verdiği bildirilmekte ve bu hususa kendisinden önce gelen dinden geriye kalan şeriat hükümlerinin de reddedilemez olduğunu

açıklamıştır. Genel olarak bu konu Hucurat suresinde de belirtilmektedir: “Ey insanlar, gerçekten biz sizi bir erkek (Adem) ve bir dişiden (Havva) yarattık ve birbirinizle tanışasınız diye sizi milletlere ve kabilelere ayırdık.” [1, s. 49/13]. Dolayısıyla İslam’da dini yeni kabul eden insanların önceki dinlerinin örf ve adetlerini tamamen terk etmelerine gerek yoktur.

Şimdi Ebû Hanîfe’nin îman hakkındaki görüşlerine dönelim ve îman meselesi hakkında ne gibi tespitler söylediği üzerinde duralım.

“Öğrenci sordu: Tahlilleriniz ne kadar iyi! Şimdi inancın mahiyeti nedir? Bunu açıklayınız, dedi.

Öğretmen: İman, tasdik etmek (kalple tasdik), marifet (bilgi), yakın (açık), ikrar (irade) ve İslam’dır. İnsanlar tasdik meselesinde üç mertebededirler: Birincisi – Allah’tan geleni kalpleri ile kabul ederler ve dilleri ile söylerler; ikincisi – dilleri ile konuşur, kalpleri inanmaz; üçüncüsü – kalpleri ile kabul eder, dilleri ile söylemezler.

Öğrenci: Vermiş olduğunuz cevabınızda bu sorunun cevabını bulamadım, bu soruyu daha da izah edebilir misiniz. Bana derecelerin sahibi kimdir? Onları açıklayınız.

Öğretmen: Kim Allah tarafından indirilene kalbi ve dili ile tasdik edip, iman ederse o, Allah’ın ve insanların nazarında mümindir. Kim diliyle ikrar eder de kalbiyle kabul etmezse Allah katında o kimse kafirdir. Belki insanlar arasında mümin olabilir. Ama insanlar onun kalbinde olanı bilemez. Nitekim onun kelime-i şehâdeti okumasına bakıp ona mümin diyorlar. Kalplerinde neler olup bittiğini bilmeden onları mümin olarak kabul etmek yanlıştır. Şimdi bir kısmı ise Allah katında mümin, ancak insanlar arasında kâfirdirler. Onlar insanlar arasında küfürlerini ilan edip, gerçek dinlerini (Allah’a inandıklarını) gizlerler. Bunların gerçek dinlerini sakladıklarını bilmeyenler, onlara kâfir derler. Ancak onlar Allah katında mümindirler.

Öğrenci: Doğru yolu izahatıyla anlattın. İnanıcı tasdik ve marifetten, ikrarı (itiraf) da İslam ve yakinden ibaret olduğunu söyleyerek bir kelimeyi çok tekrarladınız. Bunlara bir açıklık getirir misiniz?

Öğretmen: Allah seni kendisi ıslah eylesin! Acele etme. Fetva verirken dikkatli ol. Eğer doğruysa, sana anlatılanlardan hoşlanmıyorsan, anlamını sor. Bir insan çok fazla kelime duyar. Bunlardan memnun değilse açıklama isterse rahatlar. Bir beyanatı istediğinde, ama hoşuna gitmediyse, konuşmacıyı kınamak için onu insanlar arasında yayıyormuş gibi görünme. Belki de bu kelimenin bir açıklaması, doğru bir yorumu vardır. Arkadaşımdan açıklamasını istemeli miyim? Belki de kelimeleri fark etmemiştir. Acelecilik yapman doğru olmaz. Bu, anlamını bilmeden arkadaşımı utandırmayayım ve gücendirmeyeyim demez” [9, s. 57].

Dolayısıyla dinde iman, bütün fiillerden önce gelir. İnanç olmadığı yerde din de yoktur. Ama dinde zorluk (mecburluk) yoktur. İnanıp inanmamak insan özgürlüğü meselesidir. Genel olarak Ebu Hanife, “El-Fıhku’l-Ekber” adlı kitabında bu konuyu açıklığa kavuşturmuştur. Diyor ki: O [Cenâb-ı Hakk], yarattıklarından hiçbirini küfre veya îmana zorlamaz. Onları mümin veya kâfir olarak yaratmadı. Ama onları insan yaptı. İman ve küfür insan işidir. Kim Cenab-ı Hakk’ı inkâr ederse, Allah onu “kâfir” bilir. Bundan sonra, [Yüce Allah’a] inanırsa, o zaman mümin olarak muamele görülür. Bu gibi durumlardan dolayı, Allahu Teala’nın ne ilmi ne de sıfatları değişmez. Kulların faal iken veya istirahat halindeyken yaptıkları, [Allah’a] tâbi iken yaptıkları veya suç ortaklığı hâlinde yaptıkları fiiller, aslında insanların kendilerini buldukları fiillerdir” [3, s. 15–16]. Yani dinde şiddet yoktur. Benimseyip, benimsememek insanoğlunun iradesine verilmiştir.

Ebû Hanife’nin din, şariat ve inanç hakkındaki ortaya koyduğu sonuçları, İslam’ın uzak bölgelere yayılmasına katkıda bulunan ana faktör olduğunu söylemek abartı olmaz. Mesela, onun önerdiği bu ilke, her milletin İslam’da yaşarken geleneksel kültürünü de koruyabileceğini göstermiştir. Profesör Sönmez Kutlu, Ebu Hanife mezhebinin ana esaslarını şöyle özetlemektedir:

- İnsanlar doğuştan günahsız ve İslam’ı kabul edebilir bir şekilde doğarlar. Fakat daha sonra, kendi şahsi arzusuna göre mümin veya kâfir olabilirler. Her insan kendi iç dünyasındaki ve çevresindeki iyi ile kötüyü ayırt edebilmesi lazım;

- Din ile şariat ikisi birinden diğeri farklı olan şeylerdir. Din, Allah'ın tüm peygamberlerine gönderdiği mesajının değişmeyen bir parçasıdır. Burada (dinde) iman, ibadet, İslam ahlakı haizdir. Bunun dışında sosyal şartları ilgilendiren ahkamlar ve ibadet şekilleri başkadır. Dinin bu kısmına şariat denir. Allah'ın dini birdir. İslam, bütün peygamberlere gelen dinin adıydı.

- İman dil ile söylenir, kalp ile tasdik olunur. İman için belli malumatlara sahip olması gerekir. Büyük günah işlemek mümini mürted yapmaz yani dinden çıkarmaz. Sadece Allah'a ortak koşmak ve Allah'ı inkar etmek dinden dönmeye yol açar. Müslümanlar iman cihetinden aralarında eşittirler. Ancak amel cihetinden birbirlerinden daha yüksek olabilirler. Fakat çok amel yapmakla da iman artmaz, az amel yapmakla da iman azalmaz. Sadece sevap ile ve cezayı etkiler.

- Allah insanlara gücünün yetmeyeceği şeyleri yüklemeyiz. İnsanları yapamayacakları şeyler için mesul tutmak, insanları sorumluluktan azad eder. Dinde gücünü yetirebilme, kolaylaştırmak aksine zorluk çıkarmamak esastır.

- İnsanların görüşlerinden dolayı kişi kafir olmaz, kafirlikten dolayı tecrit edilmez. Böyle varsayımlarda bulunmak, ayetleri inkar etmiş gibi olur. Bununla birlikte bazı ayetler de vardır ki, bunların tek bir yorumu vardır. Bu tür âyetlerin tefsirini kabul etmemek, inkâr etmek, âyeti inkâr etmek olur” [2, s. 27–28].

Sonuç

Ebu Hanife, İslam'ın temellerini tahlil ederek din ile şariatı birbirinden ayrı değerlendirmiş, iman ile islam arasındaki farkları ispatlamaya çalışmış ve burada imanın ehemmiyetinin büyük olduğunu açıklaması insanın maneviyatının insan tabiatının teşekkülündeki temel direği olduğunu göstermiştir. Ebu Hanife'nin manevi ve şeri cihetten mirası, Arap olmayıp müslümanlığı kabul eden halkların geleneksel dini bilgilerini, kültürlerini ve geleneklerini korumalarına imkan tanıdı. Biz bunları Kazak halkının manevi mirası ile Ebu Hanife'nin dini ve şariat görüşleri arasındaki birbirlerini destekleyici esas alarak gösterdik. Hoca Ahmet Yesevi'nin “Yeseviye” tarikatının teşekkülünde bu makaledeki anlatılan Ebu Hanife'nin görüşleri bunun ana kaynağı olduğunu söylememiz de yanlış olmaz.

Araştırma, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Yüksek Öğrenim Bakanlığı, Bilim Komitesi tarafından 2022–2024 yılları için finanse edilen AP14871250 Büyük İpek Yolu Sufi tarikatları mirasının Kazak toplumunun kültürel alanına entegrasyonu projesi çerçevesinde gerçekleştirildi.

KAYNAKLAR

1. Құран Кәрім. Мағыналық аударма және тәпсір / Ауд. С. Адай ж.б., жауапты ред. А. Омар. – Алматы: Дәуір, 2006. – 1275 б.
2. Sönmez Kutlu. Ehl-i sunnet ve'l-Cemaat'in Ankamı, Oluşum Süreci, Siyasi, Tolumsal ve Fikri Çerçevesi // Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat. – Köln: IGMG, 2014. – S. 23–26. [in Turkish]
3. Абу Ханифа. Ал-фикх ал-Акбар. Қолжазба кітап / Ауд. С. Моллақанағатұлы. – Түркістан: «Өзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы, 2012. – 17 б.
4. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том / Құраст. Е. Жүсіпов. – Алматы: Алаш, 2003. – 165 б.
5. Тіл таңбалы Адайдың ақындары. 1-кітап (XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың алпысыншы жылдарына дейін өмірге келген Маңғыстау ақын-жырауларының шығармалары). – Алматы: Жазушы, 2006. – 270 б. [in Kazakh]
6. Шегебай мен Әлібек ақындар (өлең, толғау, арнаулар, дастандар, поэмалар) / Құраст. Т. Дайрабай. – Алматы: Арыс, 2007. – 41 б. [in Kazakh]
7. Жәңгірұлы Шәді. Ахуал қиямет. – Алматы: Алаш, 2005. – 21 б. [in Kazakh]
8. Шал ақын. Өлеңдер. Зерттеу деректер / Құраст. Ф. Қадыралиұлы. – Алматы: Арыс, 2003. – 96 б.
9. Abdüluahap Öztürk. İmam-ı Abu hanife'nin hayatı. Kit.: İmam-ı Azam Abu Hanife'nin Eserleri. – İstanbul: Millat, 2019. – S. 55–57.

REFERENCES

1. Quran Karim. Magynalyq audarma jane tapsir [Meaningful translation and interpretation] / Aud. S. Aday j.b., jaupty red. A. Omar. – Almaty: Daur, 2006. – 1275 b. [in Kazakh]
2. Sönmez Kutlu. Ehl-i sunnet ve'l-Cemaat'in Ankamı, Oluşum Süreci, Siyasi, Tolumsal ve Fikri Çerçevesi [The Foundation of Ehl-i sunnet ve'l-Jamaat, Its Formation Process, Political, Social and Intellectual Framework] // Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat. – Köln: IGMG, 2014. – S. 23–26. [in Turkish]
3. Abu Hanifa. Al-fikh al-Akbar. Qoljazba kitap [Al-fihq al-Akbar. Manuscript book] / Aud. S. Mollaqaanagatuly. – Turkistan: «Aziret Sultan» memlekettik tarihi-madeni qoryq-murajaiy, 2012. – 17 b. [in Kazakh]
4. Kopeiuly M.J. Kop tomdyq shygarmalar jinagy [Multi-volume collection of works]. 1-tom / Qurast. E. Jusipov. – Almaty: Alash, 2003. – 165 b. [in Kazakh]
5. Til tanbaly Adaydyn aqyndary. 1-kitap (XVIII gasyr men XIX gasyrdyn alpysynshy jyldaryna deyn omirge kelgen Mangystau aqyn-jyraularynyn shygarmalary) [Aday's poets with language symbols. Book 1 (Works of poets of Mangistau who were born between the XVIII century and the sixties of the XIX century)]. – Almaty: Jazushy, 2006. – 27 b. [in Kazakh]
6. Shegebai men Alibek aqyndar (olen, tolgau, arnular, dastandar, poemalar) [Shegebay and Alibek poets (poems, laments, dedications, sagas, poems)] / Qurast. T. Dairabai. – Almaty: Arys, 2007. – 41 b. [in Kazakh]
7. Jangiruly Shadi. Ahual qiamet [The situation is apocalyptic]. – Almaty: Alash, 2005. – 21 b. [in Kazakh]
8. Shal aqyn. Olender. Zertteu derekter [Shal poet. Poems. Research data] / Qurast. G. Qadiraliuly. – Almaty: Arys, 2003. – 96 b. [in Kazakh]
9. Abdüluahap Öztürk. İmam-ı Abu hanife'nın hayatı [Life of Imam Abu Hanifa] Kit.: İmam-ı Azam Abu Hanife Eserleri. – İstanbul: Millat, 2019. – S. 55–57. [in Turkish]